

Ząbek, Wiesław Leszek

Z dziejów walk narodowowyzwoleńczych na Kurpiowszczyźnie (1794-1949)

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 9, 161-172

1995

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WIESŁAW LESZEK ZĄBEK

Z dziejów walk narodowowyzwoleńczych na Kurpiowszczyźnie (1794 – 1949)

Północne Mazowsze rozciągające się od linii dolnej Narwi, ograniczone od zachodu rzeką Orzyc od wschodu rzeką Pisą, zaliczane jest do Krainy Mazursko-Kurpiowskiej.¹ Specyfika regionu wyznaczyła jego miejsce w historiografii ogólnopolskiej, położenie geopolityczne implikowało potrzebę demonstrowania polskości, nierzadko z bronią w ręku.² Jako pograniczna kraina narażona była na ciągłe najazdy Prusów, Jadźwingów, później Litwinów i Krzyżaków. Od XVIII w. wchodzi na wiele lat we władanie państwa pruskiego a następnie Rosji Carskiej.

Historyczna odrębność regionu, konieczność obrony wartości narodowych, wykształtowała wśród mieszkańców regionu specyficzne poczucie umiłowania wolności, przekazywane z pokolenia na pokolenie tradycje walki o niepodległość, głęboką wiarę i miłość do Ojczyzny.

Do legendy przeszła obrona Puszczy Kurpiowskiej przez wolnych strzelców mazurskich przed armią szwedzką w 1655 r.³ i wojskami szwedzkimi Karola X Gustawa w 1708 r.⁴

¹ S. Lencewicz, M. Kondracki, Geografia fizyczna Polski, Warszawa 1959, s. 277-293. B. Węgiełek, Kurpie Zielone, Warszawa 1976, s.3-5

² Puszcze Myszyniecką, Kurpiowską Zieloną i Białą zamieszkiwali Kurpie stanowiący odrębną grupę etniczną. Pozostały rejon Północnego Mazowsza-Mazurzy. Szerzej patrz: R. Juskiewicz, Czas cierpień, walki i bohaterstwa. Powiat przasnyski w latach 1939-1945, Przasnysz 1993.

³ W listopadzie 1655 r. oddziały partyzanckie stawily zacięty opór przemieszczając się przez Ostrów, Różan, Maków, armii feldmarszałka Ottona Stenbocka, szerzej: A. Kersten, Chłopi polscy w walce z najazdem szwedzkim 1655-1656, Warszawa 1956.

⁴ W okresie Wojny Północnej w dniach 21-25 stycznia 1708 r. przemieszczające się kolumny Karola X Gustawa zostały zaatakowane pod Brodowymi Łakami, Myszyńcem, Chorzelami, Lipnikami i Ostrołęką przez wolnych strzelców mazurskich. Armia króla szwedzkiego poniosła duże straty, (ponad 1000 zabitych żołnierzy). Zniszczono równie i taborzy oraz znaczną liczbę koni. Szerzej: J. Wimmer, Rzeczypospolita w dobie

Insurekcja kościuszkowska zainicjowała na ziemi kurpiowskiej cykl walk narodowowyzwoleńczych. Czynnikiem sprzyjającym było stacjonowanie na Północnym Mazowszu I Wielkopolskiej Brygady Kawalerii Narodowej, przegrupowanej na te tereny w wyniku II rozbioru Polski (Poszczególne jednostki stacjonowały w garnizonach: Ostrowi, Broku, Nowogrodzie, Ostrołęce).⁵ Stąd 12 marca 1794 r. brygadier Antoni Madaliński rozpoczął swój słynny rajd na Kraków.⁶

Skala wydarzeń wojennych nie ominęła regionu w okresie walk napoleońskich. W grudniu 1806 r. manewr Napoleona znajduje swój zwycięski finał pod Pułtuskim i Gołyminem. Dowódcę armii rosyjskiej gen. Leoncjusza Bennigseną od całkowitej klęski, pomimo ciężkich strat, ratują szczęśliwe okoliczności, Rosjanie wycofują się na Ostrołękę i Łomżę, a Wielka Armia francuska zaległa na leża zimowe w garnizonach Północnego Mazowsza.⁷ Podpisany w 1807 r. Traktat w Tylży przynosi ziemi kurpiowskiej upragnione uwolnienie od carskiego despotyzmu. Departament łomżyński wchodzi w skład Księstwa Warszawskiego. W wyzwalaniu Kurpiowszczyzny biorą udział od-

Wojny Północnej, Warszawa 1956, W. Majewski, Walka Kurpiów ze Szwedami w dobie wielkiej wojny północnej, Kwartalnik Historyczny 1959.

⁵ Pod koniec 1793 r. I Wielkopolska Brygada Kawalerii Narodowej przegrupowała się na Północne Mazowsze. Sztab Brygady i 10 szwadron stacjonował w Ostrołęce, 1 szwadron - w Makowie, 2 - w Przasnyszu, 3 - w Róźnie, 4 - w Pułtusku, 5 - w Andrzejowie, 6 - w Kolnie, 7 - w Łomży, 8 - w Broku, 9 - w Szczepankowie, 11 - w Nowogrodzie, 12 - w Wiźnie, 3 pułk strzelców w Ostrowi Maz. Szerzej: W. Tokarz, Marsz Madalińskiego, w: Rozprawy i szkice, Militaria, t. Warszawa 1959, s. 57, 136-150.

⁶ Patrz: T. Rawski, Północne Mazowsze. Teatr działań wojennych XVIII-XX wieku, w: Tradycje niepodległościowe na Północnym Mazowszu, Warszawa 1994, s. 24-26.

⁷ Tym samym całe Północne Mazowsze znalazło się w rękach francuskich min: Korpus marszałka Jana Mikołaja Soultą stanął w rejonie Gołymina, marszałka Ludwika Davoustą - Pułtuską, marszałka Karola Piotra Augereau - Płońską, marszałka Michała Neyą - Mławę, Działdową, Nidzicę. Szerzej: A. Kociszewski, Mazowsze w epoce napoleońskiej, Ciechanów 1975, M. Kukiel, Wojny napoleońskie, Warszawa 1927, s.

działy Legii Polskiej pod dowództwem gen. Józefa Zajączka.⁸ Rok 1807 to także odrodzenie Wojska Polskiego. Wybuch wojny polsko-austriackiej w 1809 r. powoduje dla ziemi kurpiowskiej nowe ciężary i powinności. Patriotycznie nastawione społeczeństwo na wezwanie Rady Stanu, organizuje ze służby leśnej, strzelców kurpiowskich i borowych dworskich nowe pułki strzeleckie, daje rekruta do Gwardii Narodowej, organizuje zaopatrzenie i inne świadczenia.⁹ Nowe ciężary ale też i nadzieje przynosi rok 1812 i wyprawa Napoleona na Rosję. Przez Kurpiowszczyznę przesuwają się kilkuset tysięcy Wielka Armia wojsk sprzymierzonych, w tym V Korpus Polski ks. Józefa Poniatowskiego. Dostawy dla wojska, rekwizycje, pobór rekruta, powoduje wyniszczenie tych ziem. Potęguje ją katastrofa Wielkiej Armii i przeciągająca z powrotem do kraju fala rozbitków i maruderów. Ziemia kurpiowska ponownie popada w carską niewolę.

Kolejne powstanie listopadowe ponownie wyznacza ziemi mazowieckiej istotną rolę. Rzeki Orzyc i Narew stały się linią osłonową dla działalności partyzantów płk Józefa Godlewskiego i Korpusu Koronnego grenadierów Szachowskiego. Poważne musiały być zagrożenia głównego szlaku komunikacyjnego (szosy petersburskiej) skoro głównodowodzący wojskami rosyjskimi feldmarszałek Iwan Dybicz kieruje na Mazowsze grupę operacyjną gen. Fabiana Sacena z zadaniami oczyszczenia terenu. Liczne potyczki z gwardią carską pod Ostrołęką i Różanem stacza gen. Nepomucen Umiński skierowany na Północne Mazowsze celem wzmocnienia oddziałów partyzanckich. Organizuje się też lokalna partyzantka, której dowództwo obejmuje płk Józef Zaliwski. 8 marca 1831 r. pod Małużynem dochodzi do rozbicia oddziału mjr. Wągrodzkiego. Nastrojów przygnębienia z przegranej bitwy nie poprawiło błyskotliwe zwycięstwo 5 Pułku Ułanów pod Młynarzami, który rozbił kazański Pułk Dragonów.¹⁰ Klęska ostro-

⁸ Cz. Brodzicki, D. Godlewska, Łomża w latach 1794-1866, Warszawa 1987, s. 34-36.

⁹ Tamże: s. 71-74.

¹⁰ W planach polskich ziemia Północnego Mazowsza miała odegrać bardzo ważną rolę dla powstania. Według planów gen. Wojciecha Chrzanowskiego należało skoncentrować armię polską w rejonie górnej Narwi w sile 30 tys. piechoty i 6 tys. jazdy celem uderzenia na IV Korpus Rosyjski. Plan przewidywał utrzymanie przepraw na Bugu pod Wyszkowem i zaopatrzenie Kurpiów w proch i amunicję oraz tworzenie na tyłach

łęcka (26 maja) przekreśla rachuby powstania. Nie pomógł przechylić szali zwycięstwa wojsk rosyjskich wysłany na Północne Mazowsze Korpus gen. Tomasza Łubieńskiego, celem zdobycia zaopatrzenia dla wygłodzonej Warszawy.¹¹

Znaczne ożywienie ruchu politycznego na Mazowszu następuje w okresie poprzedzającym powstanie styczniowe. W myśl planów powstańczych Północne Mazowsze (teren Puszczy Kurpiowskiej) miało stanowić jeden z rejonów wielkich koncentracji z planowanym kierunkiem uderzenia na przerwanie połączeń Królestwa Kongresowego z Cesarstwem Rosyjskim i rozwinięcie działań ofensywnych na Litwę i Białoruś (plan Zygmunta Padlewskiego).¹² Liczne kółka spiskowe powstają w wielu miejscowościach wokół Pułtusza, Makowa, Ostrołęki i Ostrowi. Naczelnik woj. płockiego Zygmunt Padlewski 27 stycznia nakazuje komisarzowi powiatu pułtuskiego Zbigniewowi Chądzyńskiemu zdobyć Maków, ustanowić stosowne władze, powołać Gwardię Narodową, a następnie uderzyć na Ciechanów. Ostatecznie 2 lutego 1863 r. Maków wyzwala grupa pod dowództwem dzierzawcy Tytusa Steinkellera, którego oddział zostaje całkowicie rozbity 8 lutego pod Karczewem przez kozaków płk Wałujewa.¹³

Wiosną 1863 r. ożywia się działalność grup powstańczych. Sprzyjają temu warunki terenowe, ogromne lasy i liczne bagna i moczary. Z partii powstańczych, zaciekleścią w walce wyróżnia się oddział Kolby liczący 1000 ludzi, który przez kilkanaście toczy zażarte boje

przeciwnika grup partyzanckich dla przecinania linii komunikacyjnych i niszczenia magazynów. Szerzej: Cz. Bloch, Generał Wojciech Chrzanowski jako dowódca i twórca planów operacyjnych w wojnie polsko-rosyjskiej 1830-1831 *Studia i materiały do historii wojskowości*, t. VII, cz. 2, Warszawa 1961, s. 171 i 181, Cz. Brodzicki, D. Godlewska, Łomża w latach ...op. cit. s. 115-162, J. Dziewirski, J. Kijowski, H. Maćkowiak, 5 pułk Ułanów Zasławskich, Ostrołęka 1991, s. 19-20.

¹¹ St. Herbst, *Walki narodowowyzwoleńcze na ziemi makowskiej w latach 1794-1864*, Warszawa 1984, s. 95-96. W. Tokarz, *Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831 r.*, Warszawa 1930, s. 218-219, 414-416. T. Rawski, *Północne Mazowsze...* op. cit. s. 20-30,

¹² *Powstanie styczniowe 1863-1864*, (pod redakcją St. Kolembki) Warszawa 1990, s. 301-307.

¹³ R. Juskiewicz, *Powstanie styczniowe na Północnym Mazowszu*, Warszawa 1992, s. 83. S. Gadomski, *Powstanie styczniowe w powiecie pułtuskim*, Pułtusk 18989, s. 5-7. I. Wesołek, *Monografia miasta Maków*, Maków 1938, s. 19-25. S. Zieliński, *Bitwy i potyczki 1863-1864*, Rapperswil 1913, s. 225-247.

pod Gąsowem. Popularny wśród Kurpiów „ojciec” organizuje wiosną duży 1200 osobowy oddział powstańczy, który działa w rejonie Ostrowi i Wyszkowa. Pułk Mystkowskiego stacza zwycięską bitwę pod Stokiem (15 maja 1863 r.).¹⁴ Podobnie oddział pułkownika Władysława Cichorskiego ps. „Zameczek” i płk. Konstantego Ramotowskiego ps. „Wawer”, który dowodząc ponad 2000 oddziałem, stoczył dwudniową bitwę pod Rząśnikiem (14-18 08 1863 r.) Krwawe bitwy i liczne potyczki z kozakami trwają w lasach myszynieckich i w Kurpiowskiej Puszczy Zielonej i Białej do wiosny 1864 r.¹⁵

Największym starciem w tym rejonie jest bitwa pod Nagoszewem stoczona 2-3 czerwca 1864 r. przez oddziały powstańcze pod dowództwem płk. Wacława Broniewskiego, komisarza powiatu ostrołęckiego, z kilkoma kolumnami wojsk carskich. Bitwa ta kończy większe zbrojne wystąpienia w Puszczy Kurpiowskiej.¹⁶ 16 lipca płk Piotr Wałujew rozbija silne zgrupowanie partyzanckie Jakuba Jasińskiego w bitwie pod Magnuszewem. Osaczony przez kozaków Essaula Stocznego w bagnach nadnarwiańskich pod Różanem, ginie 21 sierpnia wraz z towarzyszami ten słynny powstaniec o którym wzmiankowano w „Wileńskich Wiestiach” nr 96. Rozproszenie jazdy Ziębińskiego 3 października 1864 r. pod Czarnostowem zamyka okres walk na Północnym Mazowszu.

Przychodzi okres represji i terroru. Z osławionym na Litwie Michailem Murawiewem konkuruje na Mazowszu gen. Szmidt. Miarą ogólnego wysiłku zbrojnego polskiego społeczeństwa może być jego długotrwałość i ilość stoczonych bitew i potyczek. Tradycje walki zbrojnej o wyzwolenie narodowe miał dopiero podjąć XX wiek.

Zawierucha I wojny światowej nie ominęła ziemi kurpiowskiej. Ostrołęka i Ostrów Mazowiecki z uwagi na fakt, iż nie znajdowały się na głównym kierunku działań wojennych, nie zostały tak straszliwie

¹⁴ Po tym zwycięstwie Rząd Narodowy awansował Ignacego Mystkowskiego do stopnia podpułkownika i mianował naczelnikiem powstańczym powiatu ostrołęckiego, pułtuskiego i przasnyskiego. Szerzej: M. Bartniczak, Powstanie styczniowe w Ostrowi Maz i okolicy. w: Ostrów Mazowiecka z dziejów miasta i powiatu, Warszawa 1975, s. 100-159.

¹⁵ Szerzej: Cz. Brodzicki, D. Godlewska, Łomża w latach... op. cit. s. 230-281.

¹⁶ M. Bartniczak, Powstanie styczniowe... op. cit. s. 119.

zniszczone jak Przasnysz czy Ciechanów. Pozostały jednak na szlaku przemarszu wojsk, które grabiły miasta.

Niemniej pod koniec lipca 1915 na Mazowszu Północnym dochodzi do wielkiej bitwy, której głównym ośrodkiem był zachodni rejon Puszczy Zielonej, między niemiecką Grupą Operacyjną generała von Gallwita a rosyjską 1 armią gen. Rennenkampfa. 14 lipca 1915 r. pada Przasnysz a Rosjanie spychani wycofali się nad dolną Narew broniąc przyczółka pod Różanem i Pułtuskim. Po ciężkich walkach Rosjanie opuszczają i tę rubież.¹⁷ Pod koniec lipca Ziemię Północnego Mazowsza zajęte zostają przez wojska niemieckie. Rosjanie opuszczają Królestwo, którym władali przez 103 lata. Jest to klęska nie tylko militarna ale i polityczna.

Dochodzi też do aktywizacji organizacji politycznych i oświatowych. Jednocześnie do miast powiatu makowskiego docierają wieści „o zwycięskich walkach Legionów pod rozkazami Komendanta Piłsudskiego”. Obudził się duch walki o wolność również w sercach naszego zakątka Mazowsza...”¹⁸ Do walki sposobili się członkowie Polskiej Organizacji Wojskowej. W miastach utworzone zostały lokalne struktury POW.

10 listopada 1918 r. Komenda Naczelna POW wydaje rozkaz przejmowania władzy z rąk niemieckich w terenie. Polecenie brzmiało: „Należy wejść w jak najściślejszy kontakt z niemieckimi radami żołnierskimi dla przejęcia magazynów i składów. Należy unikać krwawych starć z żołnierzami niemieckimi. Napady na garnizony są wykluczone...”¹⁹

Gdy rozkaz dotarł do okręgów, w większości wypadków był nieaktualny. Społeczeństwo spontanicznie podjęło akcję rozbrajania. Nieraz dochodziło do krwawych starć m.in. w Chorzeli, Makowie Mazowieckim. 11 listopada Komendant Okręgu Łomżyńskiego por. Izidor Saliński wydał rozkaz „Zarządzam natychmiastowe rozbrajanie wszystkich Niemców, jacy na naszych ziemiach się znajdują. O ile Niemcy nie będą stawiać oporu – nie zabijać. W razie oporu nie

¹⁷ T. Rawski, *Północne Mazosze...* op. cit. s.33-35.

¹⁸ Podają za: J. Szczepański, *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Maz.*, Warszawa 1993, s. 86.

¹⁹ T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918*, Wrocław, 1984, s. 223.

tolerować...”²⁰ W Łomży padają strzały. Są zabici. Ponownie odzyskana wolność przypieczętowana została daniną przelanej krwi.

„Rok 1920 pozostanie w dziejach co najmniej dwóch państw i narodów rokiem na długo pamiętnym. Na ogromnej arenie (...) rozstrzygały się w walce wojennej losy nasze polskie i sąsiedniej z nami Sowieckiej Rosji...” – pisał Józef Piłsudski w swej książce *Rok 1920*.²¹

Rok ten przyniósł umęczonej Ziemi Kurpiowskiej nowe niebezpieczeństwo nadciągające ze wschodu. Wojna z Polską urastała do skali międzynarodowej. Unicestwienie jej, gwarantowało zwycięstwo rewolucji światowej, sowietyzację Europy. Strategia ta znalazła odzwierciedlenie w słynnej dyrektywie Rady Wojennej dla Frontu Zachodniego z lipca 1920 r...” zmiążdżenie Polski w jak najkrótszym czasie...” – oraz w rozkazie Michaiła Tuchaczewskiego „...na zachodzie wąż się losy wszechświatowej rewolucji, po trupie Polski wiedzie droga do ogólnego wszechświatowego pożaru... Na Wilno – Mińsk – Warszawę – marsz”.²²

Wojska bolszewickie Frontu Zachodniego z początkiem lipca przełamały linie polskie nad Autą, sforsowały Niemen i dość szybko (27 lipca) zbliżyły się do wschodnich rejonów Mazowsza Północnego. W tej sytuacji Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego wydało rozkaz utrzymania linii Bugu i Narwi. Silny opór armii polskiej na kolejnych rubieżach, tężejący w miarę zbliżania się do przedmieścia Warszawy, krwawe bitwy i potyczki, zaskoczyły sowieckie dowództwo.

Dowódca Frontu Zachodniego Tuchaczewski, pod wpływem rosnącego oporu na Narwi i Bugu przekonany, że ma przed sobą główne siły, po rozmowie z głównodowodzącym Kamieniem uzyskuje od niego zezwolenie przeniesienia głównego wysiłku Frontu Zachodniego na kierunek północny. Dyrektywą nr 287 z 3 sierpnia nakazuje koncentryczne uderzenie IV, XV, III armii na tylko jedną armię

²⁰ Podaje za: A. Dobroński, *Łomża w latach 1866-1918, Łomża - Białystok 1993*, s. 219.

²¹ J. Piłsudski, *Rok 1920*, Warszawa 1924.

²² Patrz: *Direktiw komandowanija frontow Krasnoj Armii (1917-1922)*. Zbiór dokumentów w 4 tomach. Moskwa 1971. M. Tuchaczewski, *Pisma wybrane*. T. I i II. Warszawa 1966.

polską, zajmującą rubież w widłach rzek: Bugu i Narwi. Ma to daleko idące skutki.²³

Zamiarem dowództwa polskiego frontu było stworzenie warunków do stoczenia bitwy na linii Bugu i Narwi. Na lewym skrzydle Frontu broniła się 1 Armia (gen. Romera) w składzie: Grupy Operacyjnej (GO) gen. Jędrzejewskiego (1 litewsko-białoruska dywizja piechoty, 11 dywizja piechoty, 17 dywizja piechoty), GO gen. Żeligowskiego, (m.in. 8 i 10 DP oraz oddziały 2DP Legionów). Prawe skrzydło Frontu utrzymywała 4 armia (gen. Szeptycki) w składzie: GO gen. Junga (4 i 15 DP) oraz GO gen. Konarzewskiego (m.in. 14 DP). Natomiast GO „Polesie” dowodzona przez gen. Sikorskiego niczym wiązadło spajała rozdzielone przez błota poleskie fronty południowo-wschodni i północno-wschodni.

Bitwa nad Narwią zapoczątkowana została fatalnym w skutkach nieporozumieniem. Dowódca 1 armii gen. Romer dążąc do utworzenia silnego ugrupowania w rejonie Białegostoku celem powstrzymania uderzenia IV i XV armii sowieckiej, bez uzgodnienia z Naczelnym Dowództwem przegrupował część sił ppłk. Kopy z twierdzy Osowiec w kierunku na Białystok. Ta niewątpliwie niefortunna decyzja dowódcy armii powodowała, że forteca która zamykała przejście przez błota Biebrzy została praktycznie pozbawiona załogi. Podjęta przez Naczelne Dowództwo próba naprawienia tego wielkiego błędu nie powiodła się. W wytworzoną lukę wdarła się konnica III korpusu Gaja Chana, zajmująca twierdzę prawie bez walki, mając otwartą drogę na Łomżę oraz na tyły 1 armii. Dochodzi do uporczywych walk o przedmieścia i twierdzę Łomżę, które trwają od 27 lipca do 2 sierpnia 1920 r. O ich uporczywości i skali świadczy fakt, że m.in. w 5 bat. 157 pułku oddziału ppłk Kopy zginęli prawie wszyscy oficerowie.

Z początkiem sierpnia sytuacja armii polskiej uległa znacznemu pogorszeniu. Niespodziewana prawie bez walki utrata twierdzy Brześć – kontrowersje wokół postawy dowódcy gen. Sikorskiego trwają do dziś – przerwanie frontu pod Nowogrodem przez korpus Gaja Chana, groźba okrążenia powoduje przegrupowanie armii na kolejną

²³ Szerzej: E. D'Aberon: Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata pod Warszawą w 1920 roku. Warszawa 1932. M. Tarczyński, Cud nad Wisłą. Warszawa 1990.

rubież. Stanowcze żądanie Naczelnego Dowództwa odnośnie utrzymania linii Narwi nie zostaje wykonane przez grupę gen. Roji. III Korpus Kawalerii szerokim zagonem dociera do Przasnysza grożąc odcięciem oddziałów polskich od głównych sił Frontu Północno-Wschodniego. W toku ciężkich walk odwrotowych 1 armia osiąga linię miast Ostrołęka – Ostrów Maz. – Małkinia.

Sytuacji nie poprawia sukces gen. Osińskiego, który w wyniku podjętej akcji zaczepnej odzyskał Brok, zahamowując na swoim skrzydle parcie na zachód oddziałów III i XV armii sowieckiej. Ciągły nacisk III Korpusu Gaja Chana powoduje, iż GO gen. Roji atakowana silnie od wschodu zmuszona zostaje do wycofania się w nocy z 6/7 sierpnia z Ostrołęki. Dochodzi do krwawych bitew w obronie Różana (6.08.), Szelkowa i Makowa (9.08.), Pułtuszka (10.08.)²⁴

Wobec groźnej sytuacji jaka wytworzyła się na froncie północno-wschodnim, dowództwo GO gen. Roji nakazało oddziałom polskim wycofać się z Łomży do Śniadowa. W nocy z 2 na 3 sierpnia 76 ludzki pułk piechoty wyruszył na nakazaną rubież. Nieprzyjaciela już tam nie zastał, gdyż III Korpus Gaja Chana szerokim zagonem ruszył na Ostrołękę.

Po krótkim odpoczynku ludzki pułk przegrupował się do Różana, obsadzając 4 sierpnia do godziny 20-tej zachodni brzeg Narwi siłami dwóch batalionów. Natomiast 3 kompania wraz z 5 batalionem 157 pułku piechoty, zorganizowała na wschodnim brzegu obronę przedmościa.

6 sierpnia do Różana dociera 101 pułk piechoty. Pułk trzema batalionami obsadza forty prawobrzeżne, wzmacniając obronę przeprawy przez Narew. Następnego dnia o godzinie 11 znaczne siły nieprzyjaciela uderzyły przy silnym wsparciu artylerii na 3 kompanię ludzkiego pułku. Po kilku godzinach walki Rosjanie odrzucają oddziały polskie za rzekę. W tej walce odznacza się swoją postawą

²⁴ W przedmiotowej sprawie istnieje dość duża literatura przedmiotu, m.in. Bitwa Warszawska 13-28 VIII 1920, Dokumenty operacyjne cz. I pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 1995. T. Krząstek, Wojna polsko-rosyjska 1919-1920, Warszawa 1995. J. Szczepański, Wojna 1920 na Mazowszu i Podlasiu, Pułtusk 1995. L. Wyszczelski, Warszawa 1920, Warszawa 1995. wojna polsko-bolszewicka 1920 na Mazowszu. Materiały konferencji naukowej. Pułtusk 1995.

starszy szeregowiec Nagat, który wśród gradu kul w obliczu nieprzyjaciela podpala mosty. Podejmowane przez przeciwnika próby przejścia rzeki kończą się niepowodzeniem wobec silnego ognia strony polskiej. W tej sytuacji kawaleria sowiecka forsuje Narew pod wsią Dzbądz i Brzuze celem uderzenia na skrzydło oddziałów broniących Różana. Zorganizowany przez 101 pułk kontratak zdobywa wieś Dzbądz i wstrzymuje dalszą przeprawę wojsk sowieckich. Natomiast do godzin wieczornych trwają uporczywe walki o wieś Brzuze. W nocy z 7 na 8 sierpnia grupie ppłk. Kopy nakazano przerwać walkę i wycofać się na kolejną rubież Szeków – Chyliny. Tu 9 sierpnia dochodzi do bitwy o Szeków.²⁵

Bitwa pod Szekowem i Pułuskim stanowi końcową fazę bitwy nad Narwią i Bugiem, a zarazem początkowy etap bitwy warszawskiej. Zgodnie z koncepcją Naczelnego Dowództwa z dniem 7.08.1920 r. zarządzono odwrót z rubieży rzek Bugu i Narwi (rozkaz nr 8358/III z 6.08.) celem obsadzenia do 16.08. przedmościa Warszawy. Nowy podział na fronty i armie miał wejść w życie dopiero 12.08.1920.

Należy obiektywnie stwierdzić, iż bohaterski opór żołnierzy polskich na Froncie Północno-Wschodnim, absorbował główną uwagę wojsk sowieckich, wprowadzał w błąd w ocenie głównych sił polskich, wygrywał czas niezbędny do zorganizowania obrony przedmościa Warszawy, tym samym przyczyniał się do stworzenia warunków przyszłego sukcesu kontrofensywy znad Wieprza. Tak więc zasadniczy czas jaki udało się wygrać dla zmontowania obrony przedmościa Warszawy i przygotowania kontrofensywy znad Wieprza wykuty został w ciężkich bojach na rubieży rzek Bug – Narew – Orzyc, na Ziemi Kurpiowskiej.

Zmagania z najeźdźcą w 1939 r. nie ominęły terenów Północnego Mazowsza. W ramach bitwy granicznej walczyły związki taktyczne i oddziały Armii „Modlin” (gen. bryg. Emila Przedrzymirskiego-Krukowicza) przeciwko 3 Armii niemieckiej, której 1 Korpus w składzie dwóch dywizji piechoty oraz dywizji pancernej „Kempf” uderzył na pozycje obronne 20 DP (płk Wilhelm Liszka-Lawicz) a Korpus „Wodrig” na Mazowiecką Brygadę Kawalerii (płk Jan

²⁵ Szerzej: W. Ząbek, *Wojna polsko-sowiecka 1920 r. na Północnym Mazowszu*. w: *Tradycje niepodległościowe...op. cit s. 41-53.*

Karcz).²⁶ Czołowe natarcie wojsk niemieckich na rygiel „mławski” broniony przez 20 DP zostało w toku krwawych walk odrzucone. Natomiast Mazowiecka Brygada Kawalerii wobec przeważających sił niemieckich wycofała się na Przasnysz odsłaniając prawe skrzydło Armii. W rejon przełamania polskiej obrony Niemcy skierowali dywizję pancerną „Kempf” z zadaniem obejścia pozycji mławskiej i uderzenia na Ciechanów. Powstałą lukę w ugrupowaniu wojsk polskich dowódca Armii „Modlin” zamknął 8 (płk Teodor Furgalski). W nocy z 3/4 września w wyniku natarcia oddziałów niemieckich oraz działalności dywersantów niemieckich (m.in. żołnierze 32 pp częściowo byli pochodzenia niemieckiego) w 13 pp (ppłk Alojzy Nowak) i w 32 pp przez 8 DP rejonu obrony (jedynie 21 pp płk Sosabowskiego zachował gotowość bojową).²⁷ Ponownie skoncentrowana w rejonie Modlina i po reorganizacji dywizja weźmie udział do dnia 29 września w bohaterskiej obronie twierdzy.²⁸

Po wygraniu bitwy granicznej Niemcy rozwinęli natarcie z rejonu Ciechanowa i Przasnysza w głąb Polski, kierując uderzenie na przeprawę przez Bug i Narew bronione przez oddziały Grupy Operacyjnej „Wyszków”.²⁹ Ciężkie walki rozpoczęte w dniu 5 września trwały do 7 września zakończone rozbiciem broniącej rejonu Różana 41 DP z Grupy Operacyjnej „Wyszków” (gen. Władysław Kowalski).

Odsłaniająca drogę z Prus Wschodnich na Warszawę i Brześć armia „Modlin” wraz z Samodzielną Grupą Operacyjną „Narew” oraz GO „Wyszków” poniosła klęskę. Ważny kierunek operacyjny został od-

²⁶ Szerzej: T. Jurga, W. Karbowski, Armia „Modlin” 1939, Warszawa 1987, s. 39. R. Juskiewicz, Wrzesień 1939 na Mazowszu Północnym, Ciechanów 1987, s. 148-153. Cz. Grzelak, E. Kozłowski, Polski wrzesień 1939, Warszawa 1994, s. 23.

²⁷ Patrz: E. Kospath-Pawłowski, P. Matusak, D. Radziwiłłowicz, 8 dywizja piechoty w dziejach oręża polskiego, Pruszków 1995, s. 60-89. J.S. Wojciechowski, 1 pułk szwoleżerów Józefa Piłsudskiego, Pruszków 1995, s. 26-31.

²⁸ Szerzej: J. Wróblewski, Armia „Łódź” 1939, Warszawa 1995, s. 315-376. L. Głowacki, Obrona Warszawy i Modlina, Warszawa 1985. R. Juskiewicz, Wrzesień 1939 na Mazowszu Północnym, Ciechanów 1987, s. 382.

²⁹ R. Juskiewicz, Z lat wojny i okupacji w pow. makowskim op. cit. s. 148-153.

słonięty. Miało to daleko idące skutki dla przebiegu dalszych losów wojny w 1939 r.³⁰

W wyniku przegranej bitwy obronnej 1939 r. oraz agresji Związku Radzieckiego państwo polskie utraciło niepodległość. Dokonał się IV rozbiór Polski. Z powiatów północnego Mazowsza Niemcy utworzyli regencję ciechanowską (Regierungsbezirk Zichenau).³¹ Nastąpiły mroczne czasy okupacji.

³⁰ M. Porwit, *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939 r.*, Warszawa 1983, s. 177-189.

³¹ J. Gozdawa-Gołębiowski, *Obszar Warszawski Armii Krajowej*, Lublin 1992, s. 14.